

Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulója Magyarországon, Romániában és Szlovákiában*

Feischmidt Margit és Rogers Brubaker

A történelmet, a történeti emlékezetet egy adott korra, politikai, társadalmi helyzetre jellemző társadalmi konstrukciónak tekinteni meghatározó és mára gazdag irodalommal rendelkező szemlélet a társadalom- és történettudományokban. E felfogás gyökerei a század húszas éveire nyúlnak vissza, amikor Maurice Halbwachs (Halbwachs 1985) a durkheimi szociológia alapjain az emlékezet társadalmi meghatározottságát megfogalmazta. Azóta hatással voltak rá mind a szociológia társadalmi konstruktivista fordulata, mind a történettudomány kritikai irányzatai, nem kevésbé a reprezentáció, tudás és hatalom összefüggései iránti érdeklődés a társadalomtudományok minden területén.¹

Hatalom és történelmi emlékezet viszonyát a modern társadalmakban – a legtöbb értelmezés szerint – a hegemoniára való törekvés határozza meg, vagyis egyetlen, az állam által ellenőrzött diskurzus és szimbólumrendszer alkotja „a” történelmet, a múlt egyetlen legitim képét. Az állam, és itt elsősorban a modern nemzetállamokról van szó, a múlt reprezentációja fölötti monopóliuma révén emlékezetközösségeket (Nora 1989) hoz létre. Az érvényes tradíciókat egyfelől az állami oktatás teszi magától értetődő, az identitás részévé is váló ismeretté. Másfelől a hagyományokat a történelmi megemlékezések, nemzeti ünnepek révén – Hobsbawmmal szólva – „találják ki”, tartják a társadalom emlékezetében, ill. fogalmazzák újra, „időszerűsítik”, ha az új társadalmi, politikai kontextus úgy kívánja meg.² A modern társadalmakban „a történelem leváltotta a mitológiát, de ugyanazt a funkciót tölti be”³, új „civil vallást” teremtett.

Ez a helyzet azonban sok tekintetben módosult az elmúlt évtizedekben, különösen Nyugat-Európában és Észak-Amerikában. A diszciplína hagyományaival szembeforduló kritikai irányzatok hatására a történelem elveszítette a tizenkilencedik században kialakult szakrális jellegét, politikai szerepét. Ugyanezt lehet mondani a megemlékezésekről is: olyan jelentős események, mint az amerikai és a francia forradalom kétszázadik évfordulója 1976-ban illetve 1989-ben, a populáris szórakoztatás alkalmává váltak (Kaplan 1995; Spillman 1997). Ugyanakkor fölerősödött a társadalmi emlékezet pluralizálódásának folyamata is, a történelem a nemzeten belüli kisebb csoportok közötti rivalizáció és érdekegyeztetések területe lett.

* Köszönet illeti munkájukért munkatársainkat, a román és a szlovák esettanulmány szerzőit, *Andreia Morarut* és *Szép Attilát*. Ugyancsak köszönettel tartozunk *Niedermüller Péternek*, *Peter Stamatovnak*, *Vörös Miklósnak* és *Zentai Violának* e tanulmány korábbi változatához fűzött kritikai megjegyzéseikért.

1 A társadalmi emlékezet területén végzett kutatásokról aktuális áttekintést ad: Olick és Robbins 1998.

2 E szemlélet iskolateremtő klasszikusai Hobsbawm (itt Hobsbawm és Turner 1983), valamint Gillis (Gillis 1994).

3 Lévi-Strauss, Claude, itt idézi Olick és Joyce 1998: 117.

A kelet-európai országokban 1989-et követően azonban – többnyire a nyugat-európai trenddel ellentétben – az új politikai elit egyfelől a hiányzó társadalmi kohézió, közösségi ideológia, másfelől saját legitimitása megteremtése végett az osztálypolitikát a nemzetpolitikával váltotta föl, annak megfogalmazása érdekében pedig „a” nemzeti történelemhez, annak mítoszaihoz folyamodott (lásd Niedermüller 1997; Binder, Kaschuba és Niedermüller 1998; Rév 1995). Ez volt a szobordöntések és utcanév-változtatások, az újratemetések időszaka, amikor részben a kommunizmus időszakát akarták feledtetni az emberekkel, részben pedig idealizált történelmi időszakokat találtak ki, amelyek mintául szolgálhattak a bizonytalan jelenben. Kelet-Európában a két világháború közötti időszak emlékezetét lengte be a nosztalgia, de ugyancsak gyakran történt hivatkozás az autenticitást, a sajátosságot bizonyító nemzeti eredetmítoszokra is. Niedermüller Péter – másokhoz hasonlóan – az 1989-et követő időszak politikai nyelvezetének mitikus jellegét és erős múltra orientáltságát emelte ki (Niedermüller 1997). A politikai rendszerváltást előkészítő – bizonyos értelemben kiprovakáló –, majd az átmenet első éveiben rendezett megemlékezések, mint 1989. március 15-e, Nagy Imre és Horthy Miklós újratemetése Magyarországon vagy a nemzetállam megalapításának 75. évfordulója Romániában szakrális és karizmatikus hatásuk révén nagy tömegeket mozgósítottak és lelkesítettek.

Kelet- és Közép-Európában 1848 emlékezete jól szemléltetheti a múlt reprezentációinak és a mindenkori jelen politikai küzdelmeinek szoros viszonyát, valamint azokat a különbségeket, amelyekkel az eltérő kontextusok következtében a történelem aktuális jelentései bírnak. Az 1848-as forradalom százötven éves évfordulóján Magyarországon, Romániában és Szlovákiában rendezett ünnepségek – vagy éppen a várt megemlékezések elmaradása – egyfelől – különösen a magyar kisebbségek körében – a korábbi években a régióra jellemzőnek talált mitologizáció, történelmi nosztalgia folytonosságát tanúsítják, másfelől azonban – különösen Magyarországon – a történelem „varázstalanításának” folyamatát bizonyítják. Ezen túlmenően a romániai kezdeményezések visszhangtalansága, valamint a szlovák nyilvánosság teljes közömbössége az 1848-ról való megemlékezéssel szemben azt mutatja, hogy az állami törekvéseknek, amelyekkel a történelmi emlékezetet manipulálják, mégiscsak vannak korlátai, a múlt a politikai „használatosság” érdekében nem alakítható vég nélkül.

A megemlékezéseket jelentőségük, hangulati jellegük és tartalmuk szerint osztályozhatjuk. Az első szempont azt jelenti, hogy 1848 történelmi emlékezetének milyen jelentősége volt egy ország vagy régió közéletében. Hangulati jellegüket tekintve a megemlékezéseknek két ideáltípusú esetét különböztethetjük meg. Az első, amikor a megemlékezések emelkedett hangon, kvázivallásos komolysággal és szentségben történnek. Mitologizáló narratív formák és heroikus ábrázolás hozzák létre a rájuk jellemző pátoszt. A társadalom életében – durkheimi értelemben – szakrális momentumokat alkotnak, Weber fogalmával élve karizmatikus események. A másik ideáltípus, amikor a megemlékezések, a társadalom széles tömegeit megszólítandó, a nyilvános és populáris szórakozás alkalmává válnak – angolul találóan: *not holy days but holidays* –, ahol az emberek nem eszmékért, a múlt dicsőségéért lelkesednek, hanem jól érzik magukat. A hangulat leginkább a karneválok, utcabálok vidámságát idézi. E szemléletet a múlttal szembeni reflexív, olykor kritikus viszony jellemzi. A megemlékezések első módjától a második irányába való eltolódás a történelem és a történelmi emlékezet deszakralizálását jelenti, vagy – ismét weberi fogalommal – a történelmi karizma rutinizálódását.

A megemlékezések tartalmi sajátosságait – melyek szoros kapcsolatban állnak hangulati jellegükkel – szintén két ideáltípus révén ragadhatjuk meg. Az első partikularizál, a második univerzalizál. Az elsőnek megfelelően 1848 aktuális jelentései időben és térben behatárolódnak, a valamikori események sajátos nemzeti jelentést nyernek. A hangsúly bizonyos eseményekre, csatákra, harcokra, konfliktusokra tevődik, így nemcsak a nemzeti sajátosság-

gok, hanem a valamikori ellentétek is aktualitást nyernek. A második típus úgy általánosít, mintha a múltat egy nagy látószögű objektíven keresztül néznénk, s így a nemzeti, a sajátos tapasztalat tágabb és hosszabb távú európai vagy egyenesen univerzális folyamatok részének látszik. Az egyes eseményekről, különösképpen a szomszédos népekkel való erőszakos konfliktusokról szóló beszédet kerüli, azok elfelejtésén vagy reflexív újraértelmezésén dolgozik. A hangsúly a sajátos, nemzeti célokról és sérelmekről sokkal általánosabb, egyetemesebb összefüggésekre, a demokráciára, a jogállamiságra, a modernizációra és a nyugatosodás értelmében használt európaiságra helyeződik át, amelyek történetében 1848 mérföldkönek tekinthető.

A fenti ideáltípusok határolják azt a konceptuális mezőt, amelyben konkrét elemzésünket elhelyeztük. Azaz: a téma jelentősége egy relevancia-irrelevancia tengelyen ábrázolható. A megemlékezések hangulati jellege egy olyan kontinuumra helyezhető, amely a szakrális-tól és mitikustól a karneváliig és reflexívig terjed. A diskurzusok tartalmi egy – a partikulárisat az univerzálissal összekötő – harmadik tengely mentén rendezhetők el. Ezek az ellentétek, hangsúlyozni szeretnénk, ideáltípusok, abban az értelemben, ahogyan azt Max Weber meghatározta: az empirikusan megfigyelhető tendenciák szándékos túlhangsúlyozásával jöttek létre. Az esetek, amelyeket vizsgálunk, nem azonosak a tiszta típusokkal, de jól jellemezhetőek aszerint, hogy milyen mértékben közelítik meg azokat.⁴

Megemlékezések Magyarországon és a kisebbségben élő magyarok körében

A nemzeti mítoszok deszakralizálása

A magyar politikai kultúrának sarokköve, viszonyítási pontja 1848 (Gerő 1998: 9), mert olyan politikai szimbólumrendszert hozott létre, amellyel később különböző politikai helyzetekben lehetett mozgósítani, egyesíteni a magyar társadalmat. 1848 mintákkal szolgálhatott krízishelyzetek érzékeléséhez, értelmezéséhez és cselekvési stratégiák kialakításához, állapította meg Hofer Tamás e szimbólumrendszernek a legutóbbi rendszerváltásban betöltött szerepét vizsgálva (Hofer 1992). 1848 szimbólumait, rítusait egyetlen politikai rendszer sem kerülhette meg Magyarországon. 1848 azonban nemcsak a politikai szimbolizmus koronként változó jelentésű része, hanem a kulturális identitás viszonylag állandónak tekint-

4 A következő elemzés a megemlékezéseken elhangzott beszédekre, a legnagyobb példányszámú napilapokra, a kulturális és közéleti hetilapokra, valamint a szakfolyóiratokra és könyvekre irányult. A sajtófigyelés Magyarországon a *Magyar Hírlap*, *Magyar Nemzet*, *Mai Nap*, *Napi Magyarország*, *Népszabadság* című napilapokra és a *Heti Világgazdaság*, *Magyar Fórum*, *Beszélő*, *História*, *Kortárs*, *Kritika*, *Rubikon*, *Tiszatáj*, *Vigilia* című heti-, illetve havilapokra terjedt ki. Romániában a *România Liberă*, *Adevărul*, *Național*, *Dimineața*, *Jurnalul Național*, *Evenimentul Zilei*, *Azi* című országos terjesztésű napilapokat, a *Știrea*, *Adevărul de Cluj*, *Ziua de Nord-Vest*, *Transilvania Jurnal* című erdélyi helyi lapokat, a *România Mare*, *Magazinul Istoric*, *22* és a *Dilema* című hetilapokat, a romániai magyar sajtótermékek közül a *Romániai Magyar Szó*, *Hargita Népe*, *Szabadság*, *Szabad Újság*, *Bihari Napló* című napilapokat, az *Erdélyi Napló*, *Brassói Lapok* című heti- és a *Korunk*, *Látó* című havilapokat vizsgáltuk. Szlovákiában a *Slovenská Republika*, *Sme*, *Národná Obrada*, *Pravda*, *Práca*, *OS*, *Domino Efekt*, *Slovenské pohľady*, *Historická revue*, *Új Szó*, *Szabad Újság*, *IFI*, *Csallóköz*, *Katedra*, *Kalligram* című periodikákat figyeltük. A rendszeres sajtófigyelés az újságok és folyóiratok 1998-as évfolyamára terjedt ki. A televízió és rádió műsorainak figyelése az ünnepnapokra, az azokat közvetlenül megelőző és követő napokra szorítkozott. A diskurzuselemzést a nyilvános ünnepek és megemlékezések részt vevő megfigyelésével egészítettük ki. Ebben a munkában részt vettek a Janus Pannonius Tudományegyetem Kommunikációs Tanszékének hallgatói, együttműködésükért a szerzők köszönettel tartoznak.

hető eleme is.⁵ Ezt tanúsítja 1848 folklorizálódása, az, amelyen mértékben Kossuth Lajos, Petőfi Sándor, Klapka György, Gábor Áron, Bem apó vagy az aradi tizenhárom beépült a nemzeti mitológiába.

1848 nyilvános politikai kultusza a tizenkilencedik század végére alakult ki Magyarországon. A fordulópont Kossuth halála és tömegdemonstrációval kísért temetése volt 1894-ben, ami után tömegesen jelentek meg a Kossuth-szobrok az egész országban. A forradalom ötvenedik évfordulóján nem a társadalmi emlékezet által őrzött március 15-ét, hanem április 11-et tették nemzeti ünnepé, azt a napot, amikor a pozsonyi országgyűlésben az uralkodó törvényként fogadta el a márciusi követeléseket. Március 15-e először 1918-ban, az őszi-írózsás forradalom idején vált állami ünnepé. A magát a forradalommal szemben definiáló Horthy-rendszer nem tudott mit kezdeni a forradalmi hagyománnyal. Kitalált tehát egy olyan képet 1848–49-ről, amely összeilleszthető volt saját konzervatív-nacionalista ideológiájával: Kossuth helyett Széchenyit helyezte előtérbe, március helyett pedig Világost és Aradot misztifikálta és hasonlította a „trianoni Golgotához”; a szabadságharc kiteljesedésének az Uniót, „Nagy-Magyarország” megvalósítását tekintette. Vele szemben a rendszer baloldali ellenzéke, a népi írókat, baloldali, köztük kommunista értelmiségieket tömörítő Márciusi Front használta leginkább a forradalom szimbólumait. 1948-ban a kommunista hatalmi berendezkedés megszilárdításával egy időben a százéves évforduló a kommunista propaganda legfőbb legitimációs és mobilizáló eszközévé lett.⁶ 1848-at a proletárforradalmi ideológiához igazították, így lett „népi demokratikus” forradalom. A márciusi forradalom emlékezete ezzel együtt csakhamar veszélyes lett a diktatúrába forduló politikai rendszerre nézve. 1951-ben már kormányrendelet mondta ki, hogy „március 15. rendes munkanap”. Hasonlóképpen az elhallgatás és minimalizálás volt jellemző a Kádár-korszakra, amely a megemlékezéseket a „forradalmi ifjúsági napok” formális és ugyanakkor banális ünnepeiségeire igyekezett korlátozni. A diktatúrával, a kommunista egypártrendszerrel szembeni ellenállás 1956-ban ismét 1848 jelszavait tűzte zászlajára.

1971-től kezdődően, majd még határozottabban a nyolcvanas években az ellenzék önmegjelenítésének alkalmai voltak a március 15-ei demonstrációk, ahol az állam és a formálódó civil társadalom vetélkedett a „rituális nyilvánosságért”, az emlékünnepek és a nemzeti szimbólumok birtoklásáért (Hofer 1992: 35). 1989. március 15-én minden korábbinál nagyobb tömeget mozgósító és nagyobb hatású tüntetés volt Budapesten. Olyan drámai pillanat volt ez, amely a résztvevőket egyazon, a demokrácia és a nemzeti függetlenség eszméiért lelkesedő közösséggé fogta össze. Az 1848-ra való megemlékezésnek, amely az ellopott forradalomra, 1956-ra is utalt, akkor közvetlen hatása volt a társadalmi és politikai folyamatokra: a hatalom szimbolikus szférájának átrendezését eredményezte, a rendszerváltás rituális fordulópontja volt.

Kilenc évvel a rendszerváltás után a forradalom százötven éves évfordulója nem vált politikai eseménnyé, nem tudott tömegeket lelkesíteni. A megemlékezések középpontjában álló március 15-ei nemzeti ünnep új szcenáriójával igyekeztek megszólítani és részvételre ösztönözni az embereket.⁷ Március 13-án huszárszázadok vonultak fel korabeli öltözetben a főváros utcáin. Ugyanaznap délután a Hősök terén Nemzetközi Katonai Hagyományörző és Huszár Találkozó kezdődött, amelynek rendezvényei a következő napokban folytatódtak.

5 A történeti áttekintés elsősorban Gerő András írásaira támaszkodik (Gerő 1993, 1998), de március 15-e ünneplésének történetéről hasznos összefoglalót ad Gyarmati György is (Gyarmati 1998).

6 Ezt igazolja Gerő Andrásnak a százötven éves évfordulóra a centenáriumról megjelent könyve (Gerő 1998).

7 Az itt következő leírás a Budapesten megrendezett magyar állami ünnepséget kívánja bemutatni, és nem terjed ki a vidéki megemlékezésekre, amelyek helyi kezdeményezések hiányában sokkal kisebb jelentőséggel bírtak.

Március 14-én este a forradalmi napok eseményeit és eszméit felidéző előadás – „történelmi eseményjáték” – volt az erre az alkalomra nemzeti színekkel, kokárdákkal díszített Múzeum-kertben. Látványában és tartalmában egyaránt a népi bohózatok humorával és könnyedségével ötvözte a monumentalitást. Március 15-én a Nemzeti Múzeumnál az európai forradalmak közös jelszava – „Egyenlőség, Szabadság, Testvériség” – alatt történt a megemlékezés. Az állami ünnepség koreográfiája, a színpadkép monumentalitása és dinamizmusa a látványt helyezte előtérbe, amelyet a filmrendező Jancsó Miklós sok tekintetben filmbeli képeinek hasonlóságára alkotott meg.⁸ A nézők néhány ezerre tehető tömegében sok volt a kisgyermekes család, a középiskolás és a pedagógus, és sok olyan ember volt, aki a helyszín közelében lakott. A budapesti ünnepség másik helyszínén, a Március 15. téren a tizenkilencedik század hangulatát idéző piacot állítottak fel. A vásár és népünnepély egyik rendezője szerint az volt a szándékuk, hogy az emberek a maguk módján, ahogyan ő fogalmazott: „hamis pátosz nélkül” ünnepelhessék a forradalmat, amelynek éppen ezért a „hétköznapi és humorosabb oldalára” fektették a hangsúlyt. A hideg és csúnya idő dacára sikerült valóban sok kisgyermekes családot odavonzaniuk. Ugyancsak szélesebb tömegeket kívánt megszólítani és szórakoztatni a délután folyamán a Kossuth téren megrendezett könnyűzenei koncert is. A tér megtelt tizen- és huszonéves fiatalokkal, többségükben olyanokkal, akiket nem a nemzeti ünnep, hanem a szórakozás lehetősége motivált.

A százötven éves évforduló formáját, a nemzeti ünnep 1998-as scenárióját a rendszer-váltó politikai demonstrációk és az azokat követő időszak nemzeti ünnepeinek összefüggésében kell látnunk. 1989-hez képest az 1998. évi március 15-ei ünnepnek nem volt politikai súlya, jelentősége, éppen ezért nem tudott a szó legszorosabb értelmében rítusként működni. Nem lehetett általa tömegeket mozgósítani, számukra valamiféle szakrális tartalmakat közvetíteni. Az állami ünnep és megemlékezés szervezőinek új technikát kellett kitalálniuk arra, hogy 1848 történelmi emlékezetével meg tudják szólítani a magyarokat. Erre a kihívásra való válaszként, és minden bizonnyal nyugat-európai minták⁹ hatására is, született meg Magyarországon is a *szórakoztató nemzeti ünnep* koncepciója. Ez a koreográfia közönségként képzelte el a nemzetet, magát a produkciót pedig úgy, hogy az a helyszínen – mint egy szabadtéri színházban – és a televízió képernyője előtt, egyenes közvetítésben, egyaránt jól élvezhető legyen. A nyilvános megemlékezés hangulata sokkal inkább vidám és szórakoztató akart lenni, mint ünnepélyes és emelkedett, ami nyilván azt is megengedte, hogy mindenki a maga módján ünnepeljen, hogy a nemzeti ünnep közelebb kerüljön a magán-szféra vagy a kiscsoportok – családok, generációs csoportok – ünnepelési gyakorlatához.

A pátosz háttérbe szorulását a megemlékezés szertartásaiban egyfajta kritikai és reflexív viszonyulás kísérte a nyilvános beszédben, az ünnepi szónoklatokban csakúgy, mint a médiában. A köztársasági elnök a mindenkori hatalom forradalomképének szakadatlan változásairól beszélt. A sajtóban elsősorban nem az volt a téma, ami 1848-ban történt, hanem az, hogy azóta mikor, kik, mit mondtak a korabeli történetésekről. Mert „a történelemben az egyértelmű helyzetek s az ebből fakadó egyértelmű válaszok rendkívül ritkák” – érvelt a történész egy népszerű történettudományi folyóirat hasábjain.¹⁰ Ez a szemlélet szakítani igyekezett a történelmi alakok heroizálásával, mások démonizálásával, a nemzeti hősökkel és a

8 Jancsó Miklós művészi egyénisége nemcsak az 1998-as március 15-ét, hanem az 1994 és 1998 közötti időszak minden nemzeti ünnepének koreográfiáját meghatározta. A Jancsó-filmek képeit idéző látvány részeit alkották a huszárszázadok Budapest utcáin, a történelmi eseményjáték a Múzeum lépcsőin.

9 A francia forradalom kétszázadik évfordulóján rendezett megemlékezések ugyancsak egy hatalmas, mediatizált látványban csúcsosodtak ki (Kaplan 1995).

10 Gergely András a *Rubicon* című folyóirat 1998. márciusi különszámában.

nemzet árulóival. Különösen érvényes ez a magyar történettudomány Kossuth–Görgey- és Kossuth–Széchenyi-dilemmájára. Görgeyről beszélni 1998-ban szinte divat lett, ő a legjobb példája azoknak a történelmi szereplőknek, akiket nehéz elhelyezni, mert „kibújnak a fekete-fehér értékelések hálójából”,¹¹ és pontosan ezért vált vonzóvá a kritikai szemléletű történelemfelfogás számára.¹² Ugyancsak jelentős volt az a tudományos és publicisztikai vállalkozás, amely az 1848 emlékéhez tartozó etnikai konfliktusok megértésére, a hozzájuk tapadó nemzeti mítoszok dekonstruálására törekedett. Több helyen megfogalmazódott álláspont szerint a nemzetek szembenállása az utókor találmánya, mert 1848-ban is – mint mindig – sok egyéb probléma, például a különböző társadalmi rétegek eltérő érdekei osztották meg a nemzeteket. Nem nagy társadalmi tömegek ellentétéről volt tehát szó, hanem a nemzeti programokat képviselő elitek kerültek egymással szembe.¹³ Ennél jóval ritkább az önkritikus szembenézés a magyar forradalom vezetőinek elhibázott kisebbségpolitikájával.

Az európaiság történeti igazolása

1998-ban Magyarországon az egyik legnagyobb politikai kihívás, hogy az ország eleget tud-e tenni az európai integráció gazdasági, pénzügyi, politikai feltételeinek. Ebben a kontextusban a százötven éves évforduló szervezői az ország polgári és demokratikus hagyományának, valamint európai kötődésének bizonyítására láttak lehetőséget 1848-cal kapcsolatban. A köztársasági elnök március 15-ei ünnepi beszédében hangsúlyozta: az 1848-as forradalom legnagyobb vívmánya, hogy az országot elindította a polgárosodás útján. A polgárosodás pedig egy hosszú folyamat volt, amely nem szenvedett vereséget a forradalom leverésével, hanem túlélte azt, és a kiegyezés utáni dualista Magyarországon kapott új erőre. Hasonlóképpen, a megemlékezéseket felügyelő Magyar Millenniumi Emlékbizottság titkárságának vezetője a nemzeti ünnep napjaiban megjelent cikkében „békés forradalmi átalakulásról” írt, amelynek eredményeként megszületett „a magyar polgári társadalom és a modern nemzetállam”.¹⁴ Az Emlékbizottság által ünneplésre kijelölt események között előkelő helyen szerepelt a polgári forradalom győzelme, a polgári átalakulást megalapozó törvények szentesítése, az országgyűlés megnyitása, így jelezve, hogy a hangsúlyt 1998-ban a demokrácia törvényi feltételeinek megteremtésére kívánták helyezni.¹⁵ A mai kor történelmi párhuzamát nem annyira a radikális változásokért harcba szálló forradalomban, mint inkább a gazdasági föllendülést és politikai stabilitást hozó, a kiegyezés után újra feléledő polgárosodási folyamatban találták meg.¹⁶

Az 1998-as megemlékezés a modern, demokratikus jogállam történeti tradícióját igyekezett hangsúlyozni. Az ilyen módon előtérbe állított univerzális értékeket egyetlen szimbó-

11 *Magyar Hírlap*, 1998. március 14.

12 Görgey korábban elhallgatott értékei mellett foglalt állást Göncz Árpád is ünnepi beszédében, hangsúlyozván, hogy méltánytalanul hárult Görgeyre „az elárult szabadságharc egyszemélyes bűnbakjának a szerepe”.

13 Többnyire ezt az álláspontot képviselték a *História* tematikus különszámának szerzői: *História*, 1998/3.

14 Lásd a Millenniumi Emlékbizottságot vezető történész, Erdődy Gábor írását (Erdődy 1998).

15 A döntés értelmében a megünnepeendő események a következők voltak: 1998. március 15.: a polgári forradalom győzelme; április 11.: a polgári átalakulást megalapozó törvények szentesítése; április 12.: az első felelős magyar kormány hivatali munkájának megkezdése; július 5.: az első népképviselői országgyűlés megnyitása; július 11.: az önálló magyar pénz megteremtése; szeptember 29.: a pákozdi győzelem napja; 1999. április 14.: a Függetlenségi Nyilatkozat; május 21.: a Magyar Honvédség napja (Buda visszafoglalása); július 28.: a korszak legdemokratikusabb törvényeinek elfogadása (nemzetiségi és zsidó emancipációs törvények); október 6.: a szabadságharc mártírjainak emléknapja.

16 *Magyar Hírlap*, 1998. március 14.

lum jelentésébe tömörítették, melynek a neve: Európa. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke a legnagyobb példányszámú napilapban közölt interjújában az egész magyar történelmet a földrész boldogabbik és gazdagabbik feléhez való felzárkózás jegyében tekintette át. Eszerint az integráció volt a célja már Szent Istvánnak is, azt szolgálta a tizenkilencedik századi iparosodás és urbanizáció, és szimbolikus értelemben az 1848–49-es forradalom volt az egyik legfontosabb momentum.

A forradalom nemcsak közelebb vitt bennünket Európához, hanem önmagában is európai jelenség volt. [...] A forradalom pontokba szedett követelése – természetszerűleg az Erdélyvel való uniót szorgalmazó pont kivételével – rokonok más európai forradalmak követeléseivel.¹⁷

Az idézet egyben azt is jól szemlélteti, amit 1998-ban a magyar forradalom történetéből nehezen vállalhatónak, az aktuális érdekek és értékek szempontjából felejtetőnek gondoltak. A történeti emlékezet szelektív módon működik: a múlt sokféleségéből bizonyos momentumokat mint emlékeztetőre érdemeseket kiemel, másokat pedig felejtésre ítélt. Emlékezet és felejtés összefüggése a társadalmi emlékezet – és Renannal szólva (Renan 1995) a nemzet – lényegéhez tartozik. Az 1998-as magyarországi megemlékezés a magyar forradalom részét alkotó etnikai és nemzeti konfliktusokra, sérelmekre és vétkekre akarta a felejtés fátylát borítani. Felelős magyar politikus – nem csak kormánypárti, de a MIÉP-et leszámítva ellenzéki sem – nem azonosult az Unióval, a 12. ponttal, és hasonló megfontolásból az Avram Iancu vagy Jelačić horvát bán csapatai ellen harcoló honvédek sem heroizálták. Ezekkel ellentétben a forradalom történetéből aktuális tanulásként a „közép-kelet-európai regionális összefogás szükségességét” emelték ki.¹⁸ A köztársasági elnök a Hadtörténeti Múzeumban rendezett tematikus kiállítás megnyitóján „soknemzetiségű szabadságharcról”,¹⁹ nem csak Magyarországon, hanem a Kárpát-medence ünnepéről beszélt,²⁰ az állami ünnepségen tartott szónoklatában pedig így idézte a helyi konfliktusokat meghaladó Európa-eszmét:

Két eltaposott szabadságharc, két elveszített világháború tanulsága, hogy a szétszabdalt történelmi Magyarország egyenrangú népei olyan Európában lelhetnek ismét ösztönöz egymásra, ahol határok csak a térképen léteznek, ahol – mint évszázadok óta mindig – megtermékenyítettek egymás kultúráját, nyugodtan lehetnek önmaguk, de jó barátok, az őket magába ölelő nagy térség, a közös Európa tagjaiként. Magyarország ma erre törekszik. Mert ez oldaná fel, oldaná békévé 1848/49 korszakformáló forradalmának máig fennálló ellentmondásait.

Az integráció nyelvezetét, szimbolikus kontextusát egy olyan diskurzus teremti meg, amelynek az a feladata, hogy bebizonyítsa: Magyarország tradíciói okán része volt és ma is része Európának, vagyis vannak helyi hagyományai annak, amit az európaiság általános, mindenkire érvényes normájának gondolnak.

Az európaiság fontossága azonban nem csak aktuális külpolitikai okokkal magyarázható. Ez volt az uralkodó diskurzus válasza arra a nacionalizmusra, amely a politikai rendszerváltás után közvetlenül dominálta a nyilvánosságot, és ez volt az alternatíva is ahhoz képest: Európa a „másik” Magyarország szimbóluma.²¹ Az „egyik” Magyarországot, a nemzeti fun-

17 *Népszabadság*, 1998. március 14., interjú Glatz Ferencel, az MTA elnökével: Felzárkózás Szent Istvántól.

18 Interjú Glatz Ferencel, *Népszabadság*, 1998. március 14.

19 Az 1848-as kelet-európai forradalmakra vonatkoztatott *soknemzetiségű* jelző jól érzékelteti a történelem reprezentációjának rugalmasságát: az az esemény, melyet máskor vagy máshol az örökös ellentétek és konfliktusok bizonyítékának tekintettek, 1998-ban a „multikulturális Kelet-Európa” szimbólumává vált.

20 *Népszabadság*, 1998. március 16.

21 Az Európa szimbólumot már egy évvel korábban, a millicentenáriumi ünnepségek kontextusában is használták, akkor a múlt század végi polgári, modernizálódó Magyarország képével kapcsolták össze, hogy alátámassza a „világra nyitott” mai Magyarország képét.

damentalizmust a megemlékezést szervező intézmények közül legszélsőségebb módon a Magyar Igazság és Élet Pártja képviselte. Csurka István beszédében a forradalom nemzeti jellegét emelte ki, de nagyobb hangsúlyt fektetett a nemzet történelmi és mai ellenségeire: az idegenekre, a „pénzügyi oligarchiára”, a liberalizmusra, a szociáldemokráciára, Európára, a NATO-ra stb. A külső és belső ellenség képével és a „nemzetépítő állam megteremtésének” feladatával igyekezett lelkesíteni a tömeget. A Hősök terén rendezett, politikai tüneményekkel egybekötött megemlékezés leglátványosabb és legagresszívabb résztvevői fekete ruhát és Nagy-Magyarország térképét ábrázoló jelvényt viseltek. Az univerzalizmussal szembeni jobboldali szélsőség legfőbb érve és szimbóluma a magyarság egysége, amelyen ők – másokkal ellentétben – politikai egységet is értenek.

A közhiedelemmel ellentétben mi úgy látjuk, hogy a magyarországi megemlékezésen az európai folyamatok és egyetemes értékek előtérbe állítása nem jelenti egyben a nemzeti sajátosságok tagadását. Van a történeti emlékezetnek és a nemzeti identitásnak magyar vonatkozásban egy olyan sajátossága, amely mindenféle kontextusban megjelenik, éspedig az, hogy a valamikori eseményekre, hősökre emlékeztető helyek, tárgyak egy része a mai politikai határokon kívül található, amiként az emlékező közösségek egy része is. Ezt a tényt állította előtérbe a Duna Televízió, amely 1998-ban többórás helyszíni közvetítésével már második alkalommal jelölte ki a határon túli magyarok „központját” – és egyben az egész nyelvtérület második legfontosabb – megemlékezését, és igen részletes összefoglalót közvetített az ünnep többi határon túli helyszínéről is. Március 15-e körül a magyarországi írott sajtóban is egymás mellé kerültek a magyarországi és a határon túli magyarok ünnepeiről szóló tudósítások.²²

Az ünnep „összmagyar” dimenziójának többféle jelentése volt, annak függvényében, hogy a beszélő mit hangsúlyozott, és mit kívánt inkább elhallgatni. Az egyik beszédmód és egyben szelektációs szempont, melyet az állami megemlékezés viszonylag tiszta formában képviselt, az „összmagyarság” közös politikai, polgári tradícióit helyezte előtérbe, a kisebbségi magyar kultúra elemeit átesztétizált formában emelte be az ünnep díszítőmotívumai közé.²³ A politikai szempontból vagy szimbolikus értelemben fontos és külpolitikai megfontolásból elfogadható határon túli emlékhelyeknél 1998-ban is, miként 1990 óta minden évben, részt vettek a magyar állam képviselői. Az egyik legjelentősebb ilyen helyszín a forradalom jogi aspektusára és polgári jellegére emlékeztető Pozsony volt, ahol a Határon Túli Magyarok Hivatalának vezetője a városnak a magyar forradalomban betöltött fontos szerepéről beszélt – megemlítvén azt is, hogy a mai városban erre már semmi nem emlékeztet. A mai kisebbségi közösségeknek a magyar nemzethez való tartozását ugyancsak legitimálta, megerősítette a magyar állami részvétel a kiemelt jelentőségű határon túli ünnepségeken. Különösen az államszocializmus éveiben folytatott gyakorlattal, az elhallgatással összehasonlítva láthatjuk ennek a magatartásnak a fontosságát, lényegét, amelyet másfelől a tárgyszerűség, az érzelmi semlegesség jellemez.

Az erős érzelmi reakciók különböztetik meg az előbbtől az „összmagyarságról” való beszéd másik módját, amely a nemzeti tragédiát, a nemzet történelmi és aktuális veszteségeit, sérelmeit helyezi előtérbe. A konzervatív sajtó megkülönböztetett érzékenységgel reagált a romos vagy megcsonkított állapotban talált magyar emlékművekre. „Erdélyben egyre keve-

22 A *Magyar Nemzet* tudósítása a következő szalagcím alatt jelent meg: „A Kárpát-medence több ezer településén emlékeztek meg a magyarok az 1848–49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulójáról” (*Magyar Nemzet*, 1998. március 16.); a *Magyar Hírlapban* „Koszorúzások Szabadkától Fokvárosig” volt a főcím (*Magyar Hírlap*, 1998. március 16.).

23 Ünnepi beszéde elmondása közben a köztársasági elnököt négy, széki ruhát viselő kislány fogta közre. A kép másnap a napilapok első oldalán jelent meg.

sebb az emlékezhely” cím alatt a *Magyar Nemzet* Vasvári Pálnak és a vele együtt „hősi halált halt kétszáz magyarnak” emléket állító kőrakást hiányolta, a nagyenyedi vár falán elhelyezett kis emléktáblával pedig arra emlékeztetett, hogy „alatta van eltemetve az a nyolcszáz magyar, akiket 1849. január 8-án mészároltatott le Axente Sever, az ellenséges román szabadcsapatok egyik vezére”.²⁴ Ünnepi beszédében Orbán Viktor a magyar nemzet huszadik századi történetét tragédiák sorozataként értelmezte, amely Trianonnal kezdődött és napjainkig tartott, pontosabban 1998-ig, amikor az uralmon levő pártok hibájából még mindig nem valósulhattak meg az 1848-as forradalom célkitűzései.

Az etnikai megkülönböztetés rítusa

„Igazi magyar ünnep a határon túl van” – így fogalmazott a budapesti, Múzeum körúti ünnepség egyik résztvevője. Ez a viszonylag elterjedt vélekedés Magyarországon mindekelőtt arról szól, hogy vannak olyan értékek és érvek, amelyeket kisebbségben, valamint a kisebbségben élő nemzettársakról való beszédben lehet autentikusan képviselni. Ugyanez a mondat az Erdélyben és Dél-Szlovákiában a magyar kisebbség reprezentációját megalkotó elit szándékát is találóan fejezi ki. A történelem nemzeti sajátosságának hangsúlyozásával 1998-ban valóban leginkább a kisebbségi intézmények képviseltek egy, a magyar államitól lényegesen különböző, politikai súllyal bíró diskurzust.

Romániában és Szlovákiában 1848 kapcsán nem annyira forradalomról és nem is modernizációs folyamatról, hanem elsősorban szabadságharcról beszéltek a kisebbségi vezetők, és elég gyakran „magyar szabadságharcról”. Ezzel nyilván a történelmi esemény sajátosságára, nemzeti jellegére fektették a hangsúlyt, és olyan képet alkottak, amely precedense lehet az etnikai pártok és szervezetek mai politikai küzdelmeinek, az egyéni és kollektív szabadságjogok képviseletének. Az Erdélyben központinak szánt csíkszeredai ünnepségen az RMDSZ elnöke az 1848-as forradalom szabadságeszméjét a jogaiért küzdő mai romániai magyarsággal kötötte össze, egy másik szónok pedig a közösségi és területi autonómia igényével. De az etnikai politika radikálisabb követelése is megtalálta alkalmas nyelvezetüket az 1848-as szimbolikában. Az *Erdélyi Napló* című hetilap ünnepi számában 12 pontban foglalták össze „a romániai magyar nemzeti közösség” követeléseit, többek között: a nemzeti kisebbségek szempontjából fontos törvények megalkotását, a magyar nyelvű oktatás autonómiáját (beleértve a Bolyai Egyetemet) és a kisebbségek nyelvének a közigazgatásban való használatát, kétnyelvű feliratokat, magyar utcanéveket és a nemzeti jelképek tilalmának eltörlését.

Szlovákiában a választásokat megelőzően a magyar politikai pártok kiegyezésének és összefogásának történelmi legitimitását igyekeztek megerősíteni a forradalomra és az 1867-es kiegyezésre való hivatkozással. A forradalmi megemlékezéseket a választásokra létrehozni kívánt „magyar egység” retorikája határozta meg,²⁵ amit a magyar pártok vezetői a nagyobb lélekszámú vagy szimbolikus jelentőségű dél-szlovákiai településeken jelenlétükkel is igyekeztek képviselni.²⁶ Az erdélyitől eltérően azonban, ahol az etnikai párt álláspontja mellett annál radikálisabb nemzeti törekvések fogalmazódtak meg, Szlovákiában a politikai elit és a sajtó egy része is az egyetemes normák és értékek érvényesülését kereste. Az egyetlen magyar nyelvű ifjúsági havilapban, valamint a pedagógusok folyóiratában megjelent cikkek ugyancsak az ország modernizációját és európai felzárkózását hangsúlyoz-

²⁴ *Magyar Nemzet*, 1998. március 14.

²⁵ *Új Szó*, 1998. március 16.

²⁶ A magyar pártok vezetői végigjárták a jelentősebb helyszíneket Pozsonytól Hetényen, Somorján és Duna-szerdahelyen át Komáromig, és mindenütt beszédet tartottak.

ták,²⁷ és kritikusan viszonyultak a Magyarországon már 1848-ban érvényesülő nemzetállami törekvésekhez.²⁸

A március 15-ei ünnep etnikailag vegyes társadalmi környezetben – akár tartalmától függetlenül is – az etnikai közösség megjelenítésének rituális alkalmaként működött. Magát marginális helyzetűnek gondoló csoportok, közösségek máshol is bevált, általánosnak tekinthető stratégiájáról van szó: elismerést, szimbolikus értelemben hatalmat szerezni saját tradíciók felmutatásával, saját hely kijelölésével a történelmi időben.²⁹ A történelmi tradíciók sajátossága, a többség hagyományaitól való különbözősége a térhasználatban objektiválódott, nyert leginkább konkrét megfogalmazást. A megemlékezés rítusai kijelölték vagy újra elfoglalták a közös földrajzi térben azokat a „saját” helyeket – tereket, utcákat – és objektumokat – szobrokat, épületeket, emléktáblákat –, amelyek multietnikus településeken az etnikai határokat és nemzeti hagyományokat jelenítik meg.³⁰ Az erdélyi ünnepség központi mozzanata volt a szabadságharc székelyföldi hőse, Gál Sándor szobrának avatóünnepsége Csíkszeredában. Kolozsvárott a százötven éves évforduló volt az első alkalom, amikor este fáklyás menet látogatta sorra a város magyar emlékhelyeit. Nagyváradon az ünnepség koreográfiája a város 1848-at idéző szobrai közötti zárandoklatra épített.

A mozgósítás hatékony eszköze az emlékezet különböző idősikjainak összemosása, különösen, ha a történelmi szimbólumokat, mítoszokat a társadalmi emlékezetben őrzött kollektív élményekkel kötik össze. Szlovákiában a március 15-ei ünnepségekkel több helyen egyszersmind a szlovákiai magyarok 1948-as kitelepítésére is emlékeztek. Marosvásárhelyt az ünnep szónokai 1848 és 1990 hasonlóságára hívták föl a figyelmet: mindkettő „véres etnikai konfliktusba torkolt”. A múlt reprezentációját elsődlegesen mégsem a közelmúlt, hanem a mítoszokba foglalt régmúlt alkotta. A történelem mitikus jellegét, valamint a mítoszok hitelességét táplálja, hogy lehetőséget teremt az ellenség megnevezésére, metaforikus megjelenítésére. Kolozsvár a legszélcsúszósabb példa e tekintetben, ahol a második legnagyobb szabású erdélyi megemlékezésre annak dacára – vagy éppen azért – került sor, mert azt előzőleg a város román nacionalista polgármestere betiltotta. Ugyancsak Kolozsvárott a politika kontextusában vetettek föl százötven éve tisztázatlan kérdéseket az 1848–49-es etnikai fegyveres konfliktusokról. A polgármester és környezete negyvenezer román áldozatáért vádolta a magyar forradalmat, a helyi RMDSZ vezetője nyilatkozatában Avram Iancu nevezte „mészárlások kezdeményezőjének”.³¹ Ahol a helyi közéletben aktuális politikai konfliktusok vannak, ott 1848-ról nemcsak hogy többen beszéltek, de indulatoktól volt feszült ez a diskurzus. Erdélyben különösen meghatározó tendencia, hogy a politikai indítatású etnikai konfliktusokat szimbolikus és szimbólumokért folytatott küzdelmekben fogalmazzák, jelenítik meg.³²

1998-ban Dél-Szlovákiában és Erdélyben kísérlet sem volt arra, hogy szlovákok és magyarok, illetve románok és magyarok együtt ünnepeljenek. Nem alakult ki a múltnak olyan reprezentációja, amely ugyanarról az 1848-ról beszélne, s amelyik elképzelhetővé tenné románok és magyarok, illetve szlovákok és magyarok közös történelmi tradícióját. A Nagyvárad utcáin megkérdezett románok csak annyit tudtak, hogy a „magyarok ünnepelnek”, és

27 Ifi, 1998. március.

28 Katedra, 1998. március.

29 Erről lásd Olick és Robbins 1998: 127–128; magyar vonatkozásban: Fejős 1996; Bodó és Bíró 1993.

30 Azokról az emlékhelyekről, többnyire szobrokról, emléktáblákról, amelyek 1990 után Erdély különböző városaiban a március 15-ei koszorúzások, körmenetek helyszínei lettek, korábban is tudtak az ott lakók. Sok esetben eredeti jelentésüktől függetlenül csak mint „magyar emlékhelyek” éltek a társadalmi emlékezetben.

31 Szabadság, 1998. március 18.

32 Erről bővebben egy másik eset kapcsán lásd: Feischmidt 1997.

ilyenkor nem barátságosak. Ugyanott egy magyar férfi a közös ünneplés lehetősége elől való elzárkózását így fogalmazta meg: „nem bántjuk egymást, de nem is keveredünk”. A régió multietnikus településeinek a történelem, a kulturális emlékezet az etnikai csoportoknak egymástól való megkülönböztetését, szimbolikus elválasztását szolgálja. Hogy mennyire kizárólagosak ezek a tradíciók, mutatja huszadik századi történelmük is. Az 1848-at megjelenítő emlékhelyeket, emlékműveket, szobrokat minden regnumváltást követően ledöntötték vagy elköltöztették Erdélyben és Dél-Szlovákiában is: 1918 után a Kossuth-, Bem-, Petőfi- és Klapka-szobrokat, 1940-ben az Avram Iancu, Alexandru Papiu Ilarian és Ludovik Štúr ábrázolókat.

Erdélyben az ünnepi szónoklatokban általában nem esett szó a százötven évvel korábbi konfliktusokról, a politika megpróbálta tabusítani a témát. Nem úgy a romániai magyar média: több romániai magyar napi- és hetilap közölt kronologikus sorrendet az erdélyi forradalom korábban elhallgatott eseményeiről, a katonaság és a helyi román lakosság közötti konfliktusokról, amelyeknek fegyvertelen román emberek estek áldozatául, valamint román felkelők támadásairól és pusztításairól a magyar polgári lakosság körében.³³ Általában azt sugallva vagy nyíltan is mondván, hogy az akkori ellentéteken még mindig nem tudtak túllépni.

Mert az akkori tragikus tévedések, kegyetlen események olyan mély és fájdalmas sebeket ejtettek az e tájakon élő népek lelkében, tudatában, amelyeket mind a mai napig nem tudott véglegesen és végérvényesen begyógyítani az idő.

A történetek váza megmarad az áldozat–bűnös paradigmában, az értelmezés pedig annál az általános sémánál, miszerint: a magyar demokratikus forradalom polgári jogokhoz juttatta az országot nem magyar lakosságát, de a románság vezetői nem tudtak élni ezzel a lehetőséggel, kollektív nemzeti jogokat sürgettek. Támogatásra letek Bécsben, és így jött létre az összefogás a magyar forradalom ellen. Magyar hősök és román antihősök, demonizált figurák álltak egymással szemben az erdélyi médiában, egyetlen kivétellel, az ugyancsak hős-ként ünnepelt román Bălcescuval.

A márciusi 12. pontban foglalt és rövid idővel később a román nemzeti mozgalom vezetőinek ellenkezése dacára megvalósított Unióról ugyancsak nem volt nyílt beszéd, holott nyilvánvaló, hogy ez volt a valamikori konfliktusok alapvető oka, aminek hatása 1848 emlékezetére Erdélyben máig meghatározó. A romániai magyar nyilvánosságban általában tabunak számít Erdély Magyarországgal való politikai egységének gondolata, főként azért, mert a racionális megfontolás és az érzelmek, az, amit mondani lehet, és az, amit gondolnak az emberek, e vonatkozásban nincsenek összhangban egymással.

„Összmagyarság” és Európa

Az „összmagyarság” a határon túli magyarok megemlékezéseinek központi fogalma. Annak az üzenetnek a megfogalmazására szolgál, hogy Romániában és Szlovákiában március 15-e nemcsak az ott élő magyar kisebbségnek az illető ország etnikai többségétől megkülönböztető ünnepe, hanem a magyar nemzet politikai határoktól független történeti egységét is megjeleníti, kulturális értelemben tehát a magyar etnikai közösségeknek Magyarországhoz való tartozását. Az ünnepségeket Erdély különböző településeinek szervező RMDSZ „a világon szétszórta élő magyarok legnagyobb ünnepéről”, a kolozsvári emlék-istentiszteletet celebráló katolikus pap „a magyarság legnemzetibb ünnepéről” beszélt. 1848 – különösen a 12. pont által – a történeti Magyarországot szimbolizálja, a magyar nemzet területi integri-

33 Brassói Lapok, 1998. március 13–19., Hargita Népe, 1998. március 14., Szabadság, 1998. március 14.

tás által fémjelzett aranykorát idézi. Ezt a valamikori politikai, mára kulturális egységet tárgyasítják, hozzák érzelhető közelségbe azok az emlékhelyek, amelyek a március 15-i ünnep záránokhelyeiként működnek.

Az *emlékhelyek* többjelentésű szimbólumok, amelyek jelentése idővel változik, ugyanakkor azonban egy közösség térbeli és időbeli kontinuitásának jelképei (Nora 1989). Emlékhelyekként működhetnek egykori történelmi jelentőségű események helyszínei, szimbolikus tárgyak, például emlékművek, szobrok, de akár jeles napok is. Itt elsősorban a kulturális emlékezet fizikai térhez, lokalitáshoz kötött és objektiválódott, tárgyasult formáira vonatkoztatjuk a fogalmat. A határon túli magyar média és az ott elhangzott emlékbeszédek számba vették a „magyar szabadságharc”, a magyar nemzet 1848-at idéző felvidéki és erdélyi emlékhelyeit.³⁴ Szlovákia jelentős mértékben ma is magyarok által lakott déli részén elsősorban az 1849-es csaták helyszínén állnak emlékművek, amelyeket évről évre felkeresnek az ünneplők (pl. Pereden, Komáromban, Pozsonyban). Ezek jelentőségéről a magyar nemzeti történelem számára Dobos László, a Magyarok Világszövetsége szlovákiai alelnöke Pereden így beszélt:

Pered – gyász és fény. Trianontól a rendszerváltásig, 70 éven át a szlovákiai magyarság nem foglalkozott a múltjával annyit, mint az elmúlt tíz évben tette. [...] Amit ma teszünk a magyar szabadságharc és forradalom ünneplésével, az már történelmünk helyszíneinek visszafoglalása. Történelmünk visszahonosítása. [...] A szabadságharc küzdelmei folytatódnak a szlovákiai magyarság küzdelmeiben az önkormányzatiságért, nyelvünk szabad használatáért, a magyar–magyar integrálódásért, az egyesülő magyar nemzetért és szociális igazságainkért.

Erdélyben a Nyergestető, a Székely vértanúk emlékműve, Petőfi, Bem tábornok vagy Gábor Áron emléktáblái és szobrai a megemlékezések helyszínei. A magyar nemzeti mitológia szakrális helyeinek rituális birtokbavétele történik az ott élő magyarok ünnepe által. Az emlékhelyek lokalizálják a kulturális és történelmi egységként értelmezett nemzetet, az „összmagyarságot”, vagyis kijelölik azt a területet, amelyre a magyar nemzet igényt tart – szimbolikus értelemben természetesen, annak okán, hogy történelme, tradíciói tárgyi formában ott található.

A kisebbségi magyar történelempolitikában a hangsúly a román és szlovák többséghez, valamint az anyaországhoz viszonyított etnikai reprezentáción van, de Európa ebben a kontextusban is fontos szimbólum, illetve legitimációs forrás, természetesen sajátos jelentésekkel. A kisebbségi vezetők a nemzetállami nacionalizmusoktól megszabadító tágabb kereteket ismernek fel Európában. Paradox módon általában mégsem lett a kisebbségi Európa-diskurzus egy, a nemzetivel szemben definiált univerzális értékrend megtestesítője, hanem éppen ellenkezőleg: a kisebbség nemzeti identifikációjának legitimálója, megerősítője. Európa egy elképzelt fórumot jelent, ahol az etnikai sérelmek meghallgatásra lelnek. Olyan képzelt autoritást képvisel, amely megoldást ígér a saját erőből megoldhatatlannak látszó ellentétekre, feszültségekre, valamint egy helyet, keretet, ahol nemcsak lehetséges, hanem legitim és korszerű is a kisebbségnek a nemzetekhez hasonló reprezentációja. Európa tehát nem hoz másfajta diskurzust, nem jelent új szempontokat, amelyek alapján újra kellene gondolni a közösségi reprezentáció módját, egymás mellett élő etnikai csoportok viszonyát, hanem mintegy felszabadítja és legitimálja a régi mintákat, itt a kisebbségeknek nemzetként (nemzetrészként) való megjelenítését. Másfelől azonban kétségtelen, hogy bizonyosfajta korlátokat jelent, amelyek megakadályozzák a radikális, militarista stratégiák térnyerését a kisebbségpolitikában.

34 A *Szabad Föld* című folyóiratban cikksorozat szól a „szabadságharc felvidéki emlékhelyeiről”, másról elszórtan jelentek meg cikkek róluk.

Európa nemcsak az erős szimbolikus háttérországot, hanem a Nyugatot, a „civilizáltabb” Nyugatot is jelenti.³⁵ Ezért, aki Európát képviseli, illetve magát felvértezi az európaiság szimbólumaival, nyilván erre a civilizációs minőségre is törekszik. Különösen így van ez a többetnikumú kelet-európai társadalmakban, ahol a Kelet–Nyugat, európai–nem európai különbségtétel, illetve a civilizált–elmaradott sztereotípiát rávetül az etnikai különbségekre és ellentétekre:

Mi nem most – mint a politikusok hangoztatják –, hanem már 1100 esztendővel ezelőtt belépünk Európába, és nálunk nélkül nem lehet Európa történetéről hitelesen beszélni... [a] magyar nép történelmi hivatása a Kárpát-medencében az európai kultúra és civilizáció védőbástyájának lenni.³⁶

Az „utolsó európainak”, vagy ha nem is utolsónak, de európaibbnak és civilizáltabbnak, modernebbnek lenni szimbolikus hatalmi helyzetet jelent azok fölött, akik kevésbé civilizáltak vagy kevésbé európaiak. Különösen fontos ez olyan csoportok számára, amelyeknek a szimbolikusan kívül más források nem, vagy csak kisebb mértékben állnak rendelkezésére. A romániai – és hasonlóképpen a szlovákiai – magyar elit „euromániája” így is értendő: egy régi kulturális felsőbbrendűség új szimbolikus nyelve és támasza.

Románia: nemzeti egység vagy politikai modernitás

Romániában Magyarországhoz hasonlóan a politikai kontextus függvényében változott 1848 jelentése. Az értelmezéseknek ugyancsak kétféle, egymással versengő tradíciója alakult ki. Az egyik a nemzeti elnyomást és azzal szemben a forradalomnak a nemzeti egység megteremtésében betöltött szerepét hangsúlyozza, hivatkozásának alapja pedig az erdélyi forradalom. A másik a havasalföldi demokratikus forradalommal azonosul, és annak Románia nyugati orientációjára, a modern értelemben vett állam kialakulására tett hatását emeli ki.

Az erdélyi román elit, amely már az 1848-at megelőző évtizedekben etnikai-nemzeti programokban fogalmazta meg az erdélyi románok problémáit és követeléseit, a forradalomban a románok nemzetként való elismertetésének lehetőségét ismerte föl. 1848 tavaszán még kétféle álláspont létezett köreikben: egy mérsékelt, amit a folyóirat-szerkesztő George Barițiu és a nyomdász Timotei Cipariu, a magyarországi részen pedig Lemeni püspök képviselt; ők hajlottak elfogadni Erdély Magyarországgal való unióját annak reményében, hogy a magyar forradalmi kormány által bevezetett demokratikus jogok Erdély román lakóira is kiterjednek, és ez megoldja majd az etnikai problémákat is. A másik álláspont, amelynek fő ideológusa Simion Bărnuțiu volt, elutasította az Uniót, és az erdélyi románoknak nemzetként, az ortodox egyháznak pedig hivatalos vallásként való elismerését követelte. A tömegek mozgósításának folyamatában alakult ki az a diskurzus, amely mind a forradalom idején, mind később jelentős szerepet töltött be abban, hogy az erdélyi románok egy nemzet tagjaiként ismerjenek magukra.³⁷ Az április 30-ai és május 13–15-ei balászfalvi

35 Susan Gal széleskörűen elterjedt kelet-európai tendenciának látja, hogy az általános elmaradottság kezelésére az elit egy része az Európához tartozás politikai, gazdasági, ideológiai programját fogalmazza meg, és helyezkedik szembe a lokális sajátosságokat, tradíciókat hangsúlyozó „nemzetiekkel”. A civilizált–elmaradott, demokratikus–parancsuralmi ellentét ennek az Európa-diskurzusnak mindenhol alkalmazott érvei (Gal 1991).

36 Részlet Czirják Árpád érseki helynök beszédéből, közli a *Szabadság* 1998. március 24-ei száma.

37 1848–1849-ben az álláspontok még távolról sem voltak egyöntetűek egy etnikai csoporton belül. Erdélyi románok nemcsak a forradalmi szabadcsapatokban harcoltak, hanem azok ellen, a magyar hadsereg soraiban is.

népgyűlések úgy vonultak be az erdélyi román történeti emlékezetbe, mint a román nemzet alapító aktusai. A kisebbségi nacionalizmus, az etnikai militantizmus és a magyarellenesség voltak 1848 megjelenítésének konstitutív elemei a következő évtizedek erdélyi és óromániai historiográfiájában.³⁸ Olyan stratégiák közelmúltba vetített képéről van szó, amelyek ugyanekkor az erdélyi románok, különösen a Román Nemzeti Párt politikáját, nemzeti elismerésért folytatott küzdelmét meghatározták.

A népi emlékezet, a populáris irodalom – beleértve annak szóbeli és írott formáit – nem a forradalom ideológusait, értelmiségi-politikus vezetőit őrizte meg, hanem a romantikus lázadót, a román szabadcsapatok vezetőjét, Avram Iancu. A „hegyek hercege” a tizenkilencedik század vége óta az erdélyi román népi emlékezet dalokban, mesékben, elbeszélésekben megjelenő egyik legfontosabb alakja. A mitikus elemeket és etnikai sztereotípiákat egyaránt tartalmazó történet a jó románoknak a rossz magyar uraik elleni harcáról szól. A téma szépirodalmi feldolgozásai a nemzeti egységért és/vagy a szociális igazságosságért folytatott harc hőseit alkották meg. Avram Iancu az erdélyi román nacionalizmus legfőbb szimbóluma, aki változó jelentőséggel ugyan, de az egyesült ország nemzeti panteonjában is helyet kapott. A két világháború közötti Román Királyság politikai szimbólumai között 1848 nem a forradalmat jelentette, hanem a nemzet és az ország egységét, illetve abban Erdély helyét, és ezt a forradalom hősei közül egyedül ünnepelt Avram Iancu által jelenítették meg. 1922-ben az I. Ferdinánd Gyulafehérváron történt megkoronázásakor föllállított nemzeti panteonban a román nemzeti mozgalom és fegyveres felszabadító harc vezetőjeként kapott helyet. A Bukarestben 1938-ban épített Román Athenaeum panteonjában, amely a havasalföldi és moldvai forradalomnak nem állít emléket, 1848-at és Erdélyt egyszerre képviseli Avram Iancu.

A kommunizmus első éveiben számúzták Avram Iancu – de általában az erdélyi forradalmat is – a rendszert legitimáló történelemből. Áttörést e tekintetben 1968 hozott, amikor Balázsfalván nagy nemzeti ünnepet rendeztek az 1848-ban ott tartott népgyűlés százhusz éves évfordulóján. Avram Iancu 1974 után az új nemzeti kurzus hozta vissza a hősök panteonjába, s ezúttal nemcsak a rendszer ideológiájának nacionalizmusát kellett megjelenítenie, hanem egy misztikus magyar- és általában idegenellenességet is. Őt ábrázoló monumentális szobrokat elsősorban az erdélyi városokban emeltek, és szakítva az előző évtizedek internacionalista, etnikai kérdéseket illetően türelmes hagyományával, ellenséges érzelmek ébresztésére és megfogalmazására használták. Könyvek, monográfiák jelentek meg róla, többek között azé a Stefan Pascu is, aki a rendszer legfőbb történész ideológusa és az ugyanerre a korszakra jellemző „dákómánia” kitalálója is volt. Az Avram Iancu-kultusznak a politikai rendszerváltással nem lett vége, sőt! – különösen Erdélyben – új erőre kapott. Kolozsvári székhellyel Avram Iancu Társaságot alapítottak, és ő lett az erdélyi bázisú román nacionalista pártok diskurzusának legfőbb szimbóluma. Kezdeményezésükre Kolozsvár egyik impozáns terére groteszkül hatalmas Avram Iancu-szobrot állítottak. Lucian Boia szerint Avram Iancu alakja soha nem volt olyan fontos a román politika számára, mint a kilencvenes években, a román–magyar politikai és szimbolikus konfliktus eszközeként (Boia 1997: 278). Fontos azonban ezen a ponton megjegyeznünk, hogy 1998-ban a forradalom százötven éves évfordulóját csupán az erdélyi román nacionalista pártok és szervezetek hozták Avram Iancuval összefüggésbe. Az állami ünnepség nem kezelte kiemelt módon

³⁸ Az erdélyi forradalom első értelmezései közül a legjelentősebb Alexandru Papiu Ilarian *Istoria romanilor din Dacia-Superioara* (A románok története Felső-Dáciában) című munkájában található, amelyben a románok történelmének lényegét a „románok csak a nemzet, illetve nemzeté válás által menthetők meg” („pe româniă numai naționalitatea i scapă”) gondolat fogalmazza meg.

Avram Iancu emlékezetét, nyilván nem akart azonosulni azzal a magyarellenességgel, ami e szimbólum jelentéséhez hozzátapadt.

A történelem politikai instrumentalizációja számára az előbbtől valóban gyökeresen különböző lehetőségek rejlenek a havasalföldi polgári demokratikus forradalomban, amelynek csúcspontja az Islazon összehívott népgyűlés, illetve az ott elfogadott program volt. A forradalmi kormány alkotmánytervezete huszonnégy pontban foglalta össze azokat az alapvető jogokat és követeléseket – a politikai jogegyenlőségtől az ország függetlenségén, felelős kormányon, sajtószabadságon, a bojári címek eltörlésén, a jobbágyfelszabadításon át a cigányok felszabadításáig és az izraeliták elismeréséig –, amelyeket akkor egy modern, demokratikus, nyugat-európai típusú ország alapelveinek gondoltak. A forradalom rövid idő alatt a külső ellenség – orosz és ottomán –, valamint a belső szociális ellentétek áldozatául esett. Azok az eszmék azonban, amelyek radikális és utópikus formában fogalmazódtak meg a forradalom dokumentumaiban, tovább éltek a román politikai gondolkodásban. A havasalföldi forradalom vezetői Nyugat-Európában, elsősorban Franciaországban tanult fiatal arisztokraták voltak, többen közülük francia szabadjárműves páholyok tagjai, ami egész mozgalmuk kulturális-politikai irányultságát meghatározta. Ideáljuk egy liberális alapelveken nyugvó, független, Nyugat-orientált modern állam volt, és elutasították mindazt, amit Havasalföld abban a korban jelentett: a feudalizmust, az ottomán és orosz függőséget és a kulturális értelemben vett orientalizmust. A nyugatosodás, a kozmopolitizmus és a modernizáció eszméi – ebben az értelemben 1848 öröksége – jelen voltak ugyan a román szellemi elit diskurzusában, de soha nem válhattak egyértelműen dominánssá, amiként a demokratikus forradalomnak sem alakult ki politikai mitológiája sem a forradalmat követő évtizedekben – amikor az egykori forradalmárok közül többen is befolyásos politikusok lettek –, sem az 1918 utáni Román Királyságban – amikor az önmagát az előbbi ellenében identifikáló nacionalista diskurzus vált mindinkább meghatározóvá.

Romániában az 1848-as havasalföldi forradalmat a kommunista állami ideológia emelte a nemzet legfontosabb tradíciói közé. A kommunizmus első, kozmopolita és osztályharcos korszaka tette a forradalom vezérévé Nicolae Bălcescut. Bălcescu mai fogalmakkal élve baloldali gondolkodó, plebejus, a szociális forradalom híve volt, politikai tekintetben pedig az általános választójog bevezetésének, a cigányok és az izraelita hitűek felszabadításának híve. Korai halála miatt nem volt alkalma megkötni azokat a politikai kompromisszumokat, amelyeket később politikai funkciókba jutott kortársai megkötöttek. A román történelem és történettudomány kritikai elemzője, Lucian Boia szerint többek között ez tette alkalmassá alakját a kommunista mitizálásra (Boia 1997: 27). Az ötvenes években Bălcescu regények, drámák főhőse, az első számú történelmi hős, a legnagyobb értékű pénz, a százezer illusztrációja és iskolák névadója volt Románia minden városában. Legfőbb érdemei közé tartozott a magyar forradalom vezetőivel való megbékélés, ami egyben a kor válasza volt az erdélyi forradalom román–magyar konfliktusaira is: nem beszélni róluk, illetve azt hangsúlyozni, hogy túl lehet lépni ezeken az ellentéteken. A nemzeti hősök politikai konjunktúráját jól szemlélteti az a mód, ahogyan már a nyolcvanas években is, majd 1989 után végképp megfélemeztek Bălcescuról. Az utóbbi években csak az erdélyi magyarok tesznek egy-egy tiszteletkört a Bălcescu-szobroknál.

1848 megítélésében Romániában a hetvenes években következett be fordulat, amikor képét, a román történelem sok más jeles eseményével együtt, a nemzeti egység mitológiájába integrálták.³⁹ Azt állították, hogy a román országokban lezajlott forradalmak végső célja a nemzetállamban való egyesülés volt, ebben az értelemben nem is forradalmakról, hanem egyetlen

39 Az egység ideológia alaphangját 1848 megítélésében is Bodea adta meg (Bodea 1967).

forradalom három helyszínéről beszéltek. Holott – hangsúlyozzák ma a kritikus román történészek – a három országban más-más szándékok és szempontok működtek. Erdélyben a nemzeti célok voltak a legfontosabbak, az erdélyi románok nemzetként való elismeréséért és autonómiájáért folyt a harc – Lucian Boia szerint ekkor még nem az egy nemzetállamért –, Havasalföldön pedig politikai és szociális kérdések, az ország modernizációja álltak az előtérben.

Romániában 1848 nem tartozik a nemzeti történelem legfontosabb referenciái közé. Nincsen és a korábbi politikai rendszerekben sem volt olyan nemzeti ünnep, amely a romániai 1848-as forradalomnak állítana emléket. A százötven éves évforduló okán mégis megfogalmazódott az a szándék, hogy újragondolják a negyvennyolcas tradíciót, illetve annak a mai román politikai rendszerhez és társadalomhoz való viszonyát. 1998 januárjában a demokratikus értelmiségi közvélemény vezető lapjában, a bukaresti 22-ben egy történész tollából jelent meg írás, amely az 1848-as forradalomnak és az azt előkészítő demokratikus mozgalomnak a román nemzet politikai és ideológiai megalkotásában betöltött szerepét hangsúlyozta. A cikk szerzője azzal érvelt, hogy most, amikor a román politikai vezetés ismét az ország európai integrációját sürgeti, ahhoz a hagyományhoz kell visszanyúlnia, amely Románia történelmében egyedül képviseli az európai szellemiséget, amely a nyugatosodás egyetlen történelmi modellje.⁴⁰ A szerző azt javasolta, hogy az emlékezést egy újonnan bevezetendő nemzeti ünnephez, a február 24-ei „trikolór napjához” kössék. 1848-ban ugyanis ezen a napon tűzték ki először a román nemzeti zászlót a párizsi forradalom központjául szolgáló *Hôtel de Ville*-en. Ezentúl az egész év során emlékműveket, szobrokat, emléktáblákat kellene állítani, mert ezek által lehet meghonosítani és ismertté tenni az új történelmi hagyományt. A programadó cikk ugyanakkor felsorolja azokat a történelmi dátumokat és eseményeket, amelyekre emlékezni kellene. Kiemeli június 11–15-ét, amely napokon 1848-ban, Havasalföldön az egyetlen igazi, modern értelemben vett polgári-demokratikus forradalom zajlott a román történelemben. Ugyanakkor az erdélyi forradalom előtérbe állítását a rá való emlékezés mindenkori nacionalista felhangjai miatt elutasítja.

Néhány héttel később kormányrendelet született 1998 jubileumi évvé nyilvánításáról, ugyanakkor február 24-ét a Trikolór Napjává nyilvánították, és 1848 ünneplésére szólították föl a román társadalmat. A felhívásra azonban majdhogynem senki sem reagált. Márciusban még föllángolt egy vita arról, hogy a három román országban különböző módon és időpontban lezajlott forradalmak közül melyik méltó leginkább az ünneplésre. A közvetlen előzményekhez képest azonban váratlanul május 15-re és az erdélyi Balázsfalvára helyezték a központi állami ünnepséget. Ezzel mintegy jelezve, hogy a román 1848 eszméi közül a leginkább Erdélyben kifejezésre jutott nemzeti gondolatot tekinti a mai politikai rendszer aktuális üzenetnek. Balázsfalva az egyik legjelentősebb román nemzeti emlékhely Erdélyben, 1848 vonatkozásában az tette jelentőssé, hogy helyszíne volt annak a román nemzetgyűlésnek, amely az erdélyi románok nemzetként való elismerését kérte, valamint ehhez mérten jogokat, és ahol a hagyomány szerint elhangzott az utókor által gyakran használt jelszó: „Egyesülni akarunk az hazával!” volt. (*Vrem să ne unim cu țara!*) A megemlékezés szervezője a kormány és az elnöki hivatal, rangját a legmagasabb állami és egyházi vezetők részvétele (az ortodox és görög katolikus egyház részéről egyaránt) adta meg. A média tudósított az eseményről, anélkül azonban, hogy annak különösebb jelentőséget tulajdonított volna. Az államelnök beszédében 1848 jelentőségét a nemzeti egységre és polgári szabadságra építő újkori Románia megteremtésében látta. Beszéde után népzenei műsor következett, amely különösebb ünnepi koreográfia nélkül az erdélyi románok kulturális egységét és hagyományait volt hivatva felmutatni.

40 22, 1998. január 1–7.

A román médiában 1848 gondolata elsősorban az erdélyi magyarok március 15-ei ünnepeiről szóló tudósításokban, azok kommentárjaiban volt jelen. Csupán a cikkek száma és terjedelme is mutatja: a román média csak *reagált* 1848-ra, és nem a saját nemzeti tradíciók megteremtésére törekedett. Romániában – politikában és médiában egyaránt – 1990 óta tart a vita arról, van-e joguk a romániai magyaroknak arra, hogy megünnepeljék egy másik ország nemzeti ünnepét. A válasz szinte egyöntetűen: nem. Ehhez képest jelentett lényeges változást az, hogy az 1996-os kormányváltást követően Románia miniszterelnöke március 15-én, ünnepük alkalmával köszöntötte az ország magyar lakóit. Egy évvel később a köztársasági elnök tette ugyanezt. Az ő üdvözlétének címzettje azonban nem a magyar etnikumhoz tartozó román állampolgárok, hanem a Magyar Köztársaság elnöke és az általa képviselt magyar nemzet voltak, ami az erdélyi magyarok körében ambivalens reakciót váltott ki: Csíkszerezében megéljeneztek a levelet, a sajtó azonban fölháborodással fogadta.

A tudósítások kiemelték a magyar nemzeti szimbólumok használatát az ünnepségeken, ami értelmezésük szerint a magyar lakosság határrevíziós szándékát és a román állam iránti lojalitásuk hiányát mutatja.⁴¹ A megemlékezéseket szervező RMDSZ-vezetőket beszédekben elhangzott radikális politikai követeléseik miatt a román és magyar lakosság közötti konfliktusok szításával vádolták.⁴² Az aktuális ellentétek súlyosságának bizonyítékául a magyar forradalom több tízezer (a megközelítések negyvenezer és kétszázezer között mozogtak) román áldozatára hivatkoztak, ami miatt március 15. az erdélyi románokat nem a győztes polgári eszmékre, hanem a nemzeti elnyomásra emlékezteti.⁴³

...a 12. pont megvalósítása, Erdélynek Magyarországgal való egyesítése elszabadította a románellenes terrort, falvak elpusztításával, románok tízezreinek mártírrá válásával járt.⁴⁴

Ilyen és ehhez hasonló leírásokat elsősorban az erdélyi városokban megjelenő helyi lapokban lehetett olvasni, és ugyancsak ott a nacionalista pártok szónokaitól lehetett hallani; de az érv, a hivatkozás metaforikus áttételeken keresztül a nem nacionalista médiában is jelen volt. 1848 emlékezetéhez az erdélyi románok számára hozzátapadt a márciusi 12. pont – általa megnevezhető, történelmileg alátámasztható, és mindezek által fenntartható az a kollektív félelem, amellyel Erdély elvesztésének lehetőségére gondolnak.

Szlovákia: a nem ünnepelt forradalom

1848 a szlovák történeti emlékezet számára elsősorban nem a polgári forradalmat jelenti, hanem a nemzeti megújulás mozgalmához kötődik – azon belül is a szlovák nacionalizmus kultúrhérosa, Ľudovít Štúr alakja határozza meg. Rajta kívül nincsen nemzeti hős a szlovák panteonban, aki kifejezetten 1848-hoz kötődne és nincsen, soha nem is volt nemzeti ünnep sem, amely 1848 emlékezetét idézné (Bútorová és Bútor 1998). 1848 nem tartozik a szlovák nemzeti mitológia legfontosabb szimbólumai közé.⁴⁵ Általánosan elfoga-

41 *Știrea*, 1998. március 16. és 18.

42 *Știrea*, 1998. március 16., *Adevărul de Cluj*, 1998. március 16., *Jurnalul Național*, 1998. március 16., *Adevărul*, 1998. március 16.

43 *Știrea*, 1998. március 13., a Román Nemzeti Egységpárt (PUNR) nyilatkozata.

44 *Cuvîntul liber*, 1998. március 13–15.

45 A nemzeti ideológia középpontjában az államiság kérdése áll, a historizálás, a nemzeti történelem is elsősorban a szlovák állam történeti legitimitását hivatott megteremteni. A szlovák nemzetállam történeti előzményeként pedig a középkori Nagymorva Birodalomra, az 1939 és 1945 között fennállt, Jozef Tiso által vezetett szlovák államra, valamint az éppen ez ellen szerveződő felszabadítási mozgalomra, a Szlovák Nemzeti Felkelésre szoktak hivatkozni.

dottnak látszik az a szemlélet, miszerint a szlovákok 1848-át a magyarokkal szembeni nemzeti ellenállás határozta meg. Az érvelés lényege pedig az, hogy a magyar forradalom vezetői, elődeikhez hasonlóan, nem tudtak túllépni nemzeti programjuk szűk látókörén, és a szociális jogok egy részét, valamint a nemzeti elismerést megtagadták a szlovákoktól. Ennek fölismerése a szlovák elitet a császár oldalára állította, és ilyen módon a forradalom ellenségévé tette. A nemzetállam eszméje felől nézve azonban – vallja a történészek és a szlovák elit nagy része – érthető és progresszív hatású volt ez a döntés. 1848-at éppen ezért elsősorban a szlovák állam megeremtése felé vezető nemzetépítési folyamat részének tekintik. Legfontosabb momentum az 1848. május 10-én Liptószentmiklóson elfogadott nemzeti program, amely önálló nemzetgyűlést, arányos országgyűlési képviselőket, a szlovák nyelv hivatalossá tételét a szlovák lakosságú területeken és anyanyelvű iskolákat követelt. A memorandumot a magyar forradalmi kormány nem ismerte el, megfogalmazói – Lúdivit Štúr, Jozef Miloslav Hurban és Michal Miloslav Hodža – ellen elfogató parancsot adtak ki, ami elől ők előbb Csehországba, majd pedig Bécsbe menekültek, ahol megalakították a Szlovák Nemzeti Tanácsot. A Tanács szlovák önkéntesekből szervezett csapatokat (amelyek két ízben támadtak a magyar honvédség ellen), a szlovákokat általános felkészésre buzdította, és Szlovákia Magyarországtól való elszakadását tűzte ki célul. A Szlovák Nemzeti Tanács a nemzeti felszabadítás érdekében a konfrontáció politikáját, sőt a fegyveres harcot választotta Magyarországgal szemben, amire az utóbbi ugyancsak erőszakos megtorlással válaszolt.

1848 olvasatát alapvetően meghatározza a Štúr-mitológia, vagyis azt, és csakis azt lehet gondolni a forradalomról, ami Lúdivit Štúr életművéből kiolvasható – az pedig a nyugati társadalmi és politikai fejlődési modell, benne a polgári forradalom elutasítása. A Štúr nevével fémjelzett nacionalizmus a herderi eszmékre támaszkodva először fogalmazta meg a szlovák nemzet etnikai és nyelvi egységének gondolatát. Ezt a megkésve öntudatára ébredő szlovák nemzetet 1848-ban is, akárcsak korábban a történelem folyamán, a magyarok által dominált állami keretekben elnyomták. Ez az értelmezés nemcsak a szlovák–magyar viszony domináns reprezentációját határozta meg, hanem nagymértékben azt is, ahogyan a szlovák nemzet történelméről generációkon keresztül gondolkoztak.⁴⁶

Van azonban egy másik értelmezése és értékelése is 1848 jelentésének a szlovák történelemben, amely úgy ítéli meg, hogy 1848 elsődlegesen a szlovák társadalom demokratikus hagyományainak bizonyítéka. Azt hangsúlyozza, hogy a történelem folyamán a szlovákok először mutattak föl demokratikus politikai programot. Azt, hogy ezt feláldozták a nemzeti célok érdekében, különbözőképpen értelmezik. A marxista történetírás, amely az előző évtizedekben a hivatalos szemléletet is meghatározta, a forradalom szociális vívmányaira és haladó jellegére helyezte a hangsúlyt, a nemzeti ellentétet pedig mindkét fél hibájának tulajdonította, de leginkább elhallgatta.

1848-cal kapcsolatban radikálisan új gondolatok a rendszerváltás körüli értelmiség vitáiban fogalmazódtak meg Szlovákiában, mindenekelőtt a štúri örökség újragondolásának kontextusában. Ladislav Kováč, a bársonyos forradalom utáni első kormány kulturális és oktatásiügyi minisztere provokatív cikkében Lúdivit Štúr szerepét, a szlovák műlt szemlélet štúri örökséget és a szlovák nemzeteszmét formáló magyarellenességet bírálta. Szerinte ezek következménye az, hogy a szlovákoknak nincsen vállalható történelmük:

Megfosztottak bennünket történelmünkől! Attól a történelemtől, amelynek mi is alkotói voltunk... A szerencsétlenül romantizáló, szenvedő nemzeti filozófiának megfelelt az ezeréves elnyomás bénító mítoszának a megalkotása, s ennek következtében a történelem eltorzítása a

⁴⁶ Lúdivit Štúr meghatározó műve, a *Das Slawenthum und die Welt der Zukunft* szlovákul először 1993-ban jelent meg *Slovanstvo a svet budúcnosti* címmel (Bratislava: Slovak Institute for International Studies).

Nagymorva Birodalomról, Csák Mátéről, sőt a Kollár-féle Szláv Óítáliáról szőtt álmokkal (Kováč 1996: 530).

A vitához hozzászóló Štefan Elias szerint a szlovák értelmiség legnagyobb hibája 1848 kapcsán: feladták annak jogát, hogy a forradalom a szlovákok forradalma is volt. A forradalom mellett szám szerint biztosan több szlovák harcolt, mint ellene. A magyarok utólag kisajátították a forradalmat, pedig az a szlovák történelemnek is integráns része (Elias 1990: 17–18). Ez az ellentét alighanem általánosabb 1848 olvasatainál: a szlovák és magyar közös történelemnek nincsenek olyan időszakai, akárcsak momentumai is, amelyekre mindkét nemzet ma is vállalható pozitív tradícióként tekintene. Szlovákok és magyarok egyaránt saját nemzeti mítoszai foglyai, amiből a kiút egy közös közép-európai történelem lehetne – vallja más szlovák demokratákkal együtt Rudolf Chmel (Chmel 1992). Azok számára, akik nem egy akármilyen nemzetállam, hanem a demokratikus Szlovákia történelmi előzményeit keresik, ennek hagyományait kívánják megteremteni, még fontos lehet 1848 szlovák vonatkozása.

A százötven éves évforduló körüli csend azonban azt mutatja, hogy e köré a felismerés köré még nem tudott tábor szerveződni a szlovák elit köreiből. Szlovákiában 1998-ban sem a politikusokat, sem a tágabb értelemben vett nyilvánosságot nem foglalkoztatta 1848. A százötven éves évforduló okán két kísérlet volt arra, hogy 1848-at integrálják valamiféle aktuális politikai tradícióba. 1998. augusztus 25-én a Mečiar által vezetett kormánypártok kezdeményezésére a parlament megemlékezett a Szlovák Nemzeti Tanácsról, arról a szervezetről, amely 1849-ben az önkéntesekből álló szlovák szabadcsapatokat toborozta a (magyar) forradalmi kormány ellen. A másik hagyományalkotási kísérlet az 1998. őszi választásokon győztes Szlovák Demokratikus Koalícióé volt, amelynek alapító okiratát Liptószentmiklóson (Liptovský Mikuláš) írták alá, ott, ahol 1848. május 10-én és 11-én a szlovák forradalmárok elfogadták a *Szlovák nemzet követelése*i című nemzeti demokratikus politikai programot.⁴⁷ A politikai eseményt egy nagyon csendes megemlékezéshez kötötték, amely viszont – akárcsak a parlamenti emlékbeszéd – visszhangtalan maradt, a sajtó és a történész szakma nem kommentálta egyiket sem. A romániai megemlékezésekkel összehasonlítva azt látjuk, hogy Szlovákiában az 1848-as tradíció nem bizonyult használhatónak sem azok számára, akik Szlovákia demokratikus és európai hagyományainak felmutatásában voltak érdekeltek, sem azok számára, akiknek a szlovák–magyar ellentét politikai retorikájuk alappillére volt.

A szlovák nyilvánosságnak a magyarok megemlékezéseihez való viszonyát szintén a közömbösség, a téma ignorálása határozta meg.⁴⁸ Míg Erdélyben a románok számára – nemcsak a nemzeti mitológiában, hanem a folklórban is – a magyar ellenségkép igen nagy mértékben 1848–49 emlékezete körül szerveződik, Dél-Szlovákiában ennek nincsen megfelelője. A 12. pont nem vonatkozott a szlovákok által lakott területekre, mivel azok mindig Magyarország részét alkották; szlovákok és magyarok között nem volt 1848–49-ben az erdélyihez hasonlítható fegyveres konfliktus. Az 1848-hoz kötődő magyar ellenségkép hiánya teszi ezt a történelmi eseményt használhatatlanná a szlovák nacionalisták számára, akik egyébként 1998-ban Szlovákiában sokkal magasabb és befolyásosabb pozíciókban voltak, mint a román nacionalisták.

⁴⁷ Peter Zajac szerint a szlovák történetírás hibája, hogy a magyarellenes szlovák nacionalizmust képviselő Szlovák Nemzeti Tanács szerepét a Liptószentmiklóson elfogadott programmal szemben túlhangsúlyozta, holott a program a szlovákok demokratikus tradíciójának egyik első bizonyítéka (Szép Attila interjúja Peter Zajaccal).

⁴⁸ A magyarok pozsonyi március 15-ei ünnepéről két hír számolt be a kormánypárthoz közel álló *Slovenska Republika*-ban.

Következtetések

1848-ról mindhárom ország nyilvánosságában, politikai retorikájában és közéletében kétféle értelmezés alakult ki: az egyik szerint 1848 az ország vagy a nemzet polgári és demokratikus hagyományait, a modernizációt jelenti, a forradalom jelentősége nem nemzeti, hanem univerzális. A másik szerint 1848 jelentőségét a nemzet és a nemzetállam kialakulásának és megerősítésének folyamatában betöltött szerepe adja. 1848 megjelenítésében a múlt reprezentációjának kétféle stratégiája érvényesül: az általánosítás, olyan tágabb, általánosabb kontextusok keresése, amelyekhez való tartozást a múlt megfelelő reprezentációjával lehet igazolni. Ez a normatív keret a kelet-európai országok számára a kilencvenes években „Európa”. A másik stratégia a partikularizáció, eszerint a történelem a sajátosságok ünneplése, célja az egyetlen nemzetre jellemző múlt megteremtése, amely befelé homogenizál, kifelé pedig a megkülönböztetést, a szomszédos nemzetektől való elhatárolódást szolgálja. Azon kétféle mód között, ahogyan a történelemről beszélni, a múlthoz viszonyulni lehet, állandó rivalizáció, oda-vissza hatás érvényesül. Sőt – amiként azt különösen az erdélyi példán láthattuk – a kétféle szimbólumkészlet jelentése olykor egymásra tevődik: Európa ilyenkor éppen a sajátosságok védelmére és megerősítésére használt legfőbb hivatkozás és szimbólum.

A két stratégia ugyanakkor egy átfogóbb kulturális mintának a része, amely hosszú ideje meghatározza a marginális helyzetű kelet-európai nemzetek reprezentációját. Michael Herzfeld a görögökről állapította meg, hogy nemzeti identitásuk két pólus körül szerveződik, amelyek közül az egyik a klasszikus görög kultúrát idealizáló nyugat-európai tradíció, a másik egy, a mindennapi gyakorlathoz közelebb álló balkáni és török hatásokat őrző keleti kultúra (Herzfeld 1987). Hofer Tamás kimutatta, hogy a magyar nemzet reprezentációjában a múlt század óta ugyancsak két párhuzamos, egymással ellentétben álló tradíció érvényesült: egy nyugatias, Nyugat-Európa-hoz igazodó és egy keleties, a romantikus sajátosságokat kereső (Hofer 1991). Susan Gal a Bartók hamvainak 1988-ban történt újratemetése körüli diskurzusok vizsgálata alapján állapította meg, hogy Európa reprezentációjának a politikai rendszerváltás retorikájában ismét kulcsszerep jutott, s hogy a nemzeti-európai dichotómia visszatért a magyar közéletbe (Gal 1991). Katherine Verdery a román nemzetkép alapjánál ugyancsak a Nyugat–Kelet dichotómiát látja, amelyre hosszú időn át két párhuzamos történelmi eredetmítosz is (a latin és a dák eredetű) ráakódott (Verdery 1991). Mint ismeretes, az orosz társadalmi és politikai gondolkodásban is meghatározó szerepe volt a nyugatosok és a szlavofilek dualizmusának.

A múlt reprezentációjának hasonlóságai ellenére a három országban 1998-ban egészen különböző jelentőséget tulajdonítottak 1848 emlékezetének. A forradalmi – európai vagy nemzeti – tradíciók kitalálása eltérő elszántsággal történt, és még inkább különböző társadalmi visszhangot váltott ki. Hasonlóképpen, a megemlékezés módja és hangulata tekintetében is sok volt a különbség, különösképpen a magyarországi és a kisebbségi magyar megemlékezések között.

Magyarországon és általában magyar nyelvterületen a forradalomról való megemlékezés gazdag hagyományokkal rendelkező nemzeti ünneppel kapcsolódott össze. Március 15-e és az 1848-as forradalom a magyar nemzeti identitás számára a változó politikai rendszerek közepette is mindig fontos volt, és pozitív jelentést hordozott. 1998-ban a politikai elit azt akarta sugallni, hogy a sokfajta megpróbáltatás után az ország ismét jó úton van – a demokrácia, az európai integráció és a jólét irányába halad. Ennek megjelenítésére szívesen használta 1848 emlékezetét, benne látva megtestesülni – olykor anakronisztikus módon – az általa fontosnak vélt értékeket. Ezt az üzenetet az ünnepi rítusnak egy olyan sajátos módja hordozta, amely előzményeivel ellentétben kerülte a pátoszt és a politikai mobilizálást, mindeken felül a résztvevők szórakoztatására törekedett, annak kereteit teremtette meg.

Az erdélyi és dél-szlovákiai kisebbségi magyar közéletben a magyarországinál is nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a megemlékezésnek. A sajtó sokkal nagyobb teret biztosított a történeti témájú írásoknak, mint Magyarországon. A vegyes etnikumú területeken a nemzeti ünnep csakúgy, mint általában a történeti emlékezet, az identitáspolitikai fontos eszköze: a többségi nemzettől való elhatárolódás és az „összmagyarsághoz” mint kulturális és történelmi közösséghez való tartozást jelenítette meg. A múlt a magyar kisebbségek számára szimbolikus tökéket jelent az etnikai többséggel szemben. A történelmet ez a megközelítés komollyá tette, a megemlékezések hangulatát éppen ezért a méltóság, a pátosz, az emelkedettség határozta meg.

A hasonló tendenciák ellenére látnunk kell az erdélyi és dél-szlovákiai kisebbségi történelempolitika közötti különbségeket is. Erdélyben románok és magyarok megemlékezéseit egyaránt a másik jogosságának elvitatása, hősök és mítikus ellenségek harca határozza meg. A múlt reprezentációját két egymással versengő, de ezáltal egymást egyszersmind kölcsönösen feltételező nemzeti mitológia hozza létre. A szlovák nyilvánosság azonban a magyarok megemlékezéseiről nem vett tudomást, és saját 1848-as hagyományok megteremtését sem tekintette fontosnak, vagyis 1848-at mintegy átengedte a magyaroknak. Ez a viszonyulás, valamint az eltérő politikai tradíciók az okai annak, hogy Szlovákiában a magyarok megemlékezéseinek kisebb a politikai súlya, csekélyebb az ünnep nemzeti, és erősebb a lokális jellege.

Szlovákiában és Romániában a vártnál sokkal kisebb jelentőséget tulajdonítottak 1848 emlékezetének. Ezekben az országokban 1998-ban *nem* volt ünnepelhető, politikai értelemben *nem* volt használható 1848. Legfőképpen Szlovákia, ill. Románia demokratikus tradícióinak igazolására bizonyult elégtelennek. Ennek a legkézenfekvőbb magyarázata nyilván az, hogy sem a román, sem a szlovák demokratikus forradalom nem volt elég jelentős ahhoz, hogy a mai mítoszteremtés számára bőven kínáljon anyagot. Másfelől a demokrácia, a polgárosodás helyi tradícióinak sem egyik, sem másik országban nem volt mind ez idáig ünnepe. Az, ahogyan az államszocializmus idején felfedezték és felhasználták a forradalmat (Magyarországgal ellentétben), diszkreditálta 1848 értékét. A magyarok egy korábban intézményesült hagyományt értelmeztek újra, használtak fel más, aktuális politikai célokra; ezért, függetlenül attól, hogy az új politikai üzenetre fogékony volt-e a társadalom vagy nem, az ünnep létrejöhetett. A román elit törekvése arra, hogy a demokratikus Románia tradícióját találja meg 1848-ban, precedensek hiányában nehézségekbe ütközött, és végül is kudarcba fulladt. Egyedül Avram Iancu alakja élt 1848-hoz kapcsolódóan olyan mélyen a társadalmi emlékezetben, hogy arra hivatkozni, alapozni lehetett. A százötven éves évforduló végül a román nemzet egységének – ekként is csekély társadalmi rezonanciát kiváltó – ünnepe lett. Szlovákiában a nyilvánosság mindkét politikai, ideológiai indíttatású tradícióteremtési próbálkozással szemben közömbös maradt.

A szlovák és a román példa a történelempolitika instrumentalista magyarázatának korlátaira hívja fel a figyelmet.⁴⁹ A megemlékezésekre, a tradíciók kitalálására vonatkozó irodalom nem foglalkozik negatív példákkal, hanem a már bevett, elfogadott tradíciókról bizonyítja be azok konstruált voltát. Ezzel – akarva, nem akarva – azt a benyomást kelti, mintha a tradíciók kitalálása egyszerű volna, mintha az éltek – politikai érdekeiknek megfelelően – bármilyen múltat kitalálhatnának és használhatnának. A mi vizsgálatunk olyan eseteket is értelmezett, amikor valamiről – a várakozásokkal ellentétben – nem emlékeztek meg, illetve a megemlékezésre vonatkozó kezdeményezések társadalmi visszhang hiányában kudarcba fulladtak. Az 1848-as forradalmak százötven éves évfordulójának példáján az látszik, hogy a múlt nem alakítható végtelenül a jelen politikai szándékai szerint. A történel-

49 Más kontextusban hasonló következtetésre jutott Spillman is (Spillman 1997).

met az emberek konstruálják, de – Marxot parafrázálva – nem kényük-kedvük szerint teszik azt, hanem a múltból örökölt körülményeknek – historiográfiai tradícióknak, a megemlékezés intézményesített rítusainak, mélyen gyökerező kulturális mintáknak – megfelelően.

Hivatkozott irodalom

- Binder, Beate, Wolfgang Kaschuba és Peter Niedermüller (1998): „Geschichtspolitik”: Zur Aktualität nationaler Identitätsdiskurse in europäischen Gesellschaften. In *Gesellschaften im Vergleich. Forschungen aus Sozial- und Geschichtswissenschaften*. Hartmut Kaelble és Jürgen Schriewer szerk., 465–508. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Bodea, Cornelia (1967): *Lupta românilor pentru unitatea națională. 1834–1849*. București: Editura Academiei.
- Bodó Julianna és Biró A. Zoltán (1993): Szimbolikus térfoglalási eljárások. In *Antropológiai Műhely*, 2: 57–85.
- Boia, Lucian (1997): *Istorie și mit în conștiința românilor*. București: Humanitas.
- Bútorová, Zora és Martin Bútorá (1998): Events and Personalities in Slovakia's History. In *Democracy and Discontent in Slovakia: A Public Opinion Profile of a Country in Transition*. Zora Bútorová szerk., 191–202. Banovce nad Bebravou: Institute for Public Affairs.
- Chmel, Rudolf (1992): Nerozumieme si. In *Kulturný život*, (26)8: 1, 6 (február 20.).
- Elias, Ștefan (1990): Národy na barikádach. O rokokoch meruosmich trochu inak. In *Histrická revue*, (1)2: 17–19.
- Erdődy Gábor (1998): Szabadság – nemzetiség – európaiság. Örökségünk. In *Magyar Nemzet*, március 14.
- Feischmidt, Margit (1997): *Symbolische Kämpfe der Nationalisierung. Auseinandersetzungen um ein nationales Denkmal im multiethnischen Ort Cluj*. Megjelenés előtt.
- Fejős Zoltán (1996): Kollektív emlékezet és az etnikai identitás megszerkesztése. In *Magyarságkutatás 1995–96*. Diószegi László szerk., 125–141. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Gal, Susan (1991): Bartók's funeral: representations of Europe in Hungarian political rhetoric. In *American Ethnologist*, 18(3): 442–458.
- Gerő András (1993): Március 15. In *Magyar polgárosodás*, 397–416. Budapest: Atlantisz.
- Gerő András (1998): Bevezető. In *Az államosított forradalom*, 7–22. Budapest: Új Mandátum.
- Gyarmati György (1998): *Az ünnep hatalma a hatalom ünnepe – Fejezetek március 15. ünnepségének történetéből*. Budapest: Paginarum.
- Gillis, John R. (1994): Introduction. Memory and Identity: The History of a Relationship. In *Commemorations. The Politics of National Identity*. J. R. Gillis szerk., 3–24. Princeton: Princeton University Press.
- Halbwachs, Maurice (1985): *Das kollektive Gedächtnis* (La Memoire collective). Frankfurt am Main: Fischer.
- Herzfeld, Michael (1987): *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*. New York: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric és Terence Turner (szerk.) (1983): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hofer, Tamás (1991): Construction of the „Folk Culture Heritage” in Hungary and Rival Versions of National Identity. In *Ethnologia Europaea*, 21: 145–170.
- Hofer Tamás (1992): Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. 1989. március 15. Budapesten. In *Politikadományi Szemle*, 1: 29–52.
- Kaplan, Steven Laurence (1995): *Farewell, Revolution. The Historians' Feud. France, 1789/1989*. Ithaca, London: Cornell University Press.
- Kováč, Ladislav (1996): Gondolatok a tudományról és történelmünkéről. In *A szlovák kérdés a XX. században*. Rudolf Chmel szerk., Gyurovsky László fordítása, 528–546. Pozsony: Kalligram.
- Niedermüller, Peter (1997): Zeit, Geschichte, Vergangenheit: Zur Logik des Nationalismus in Postsozialismus. In *Historische Anthropologie*, 2: 245–267.
- Nora, Pierre (1989): Between Memory and History. In *Representations*, 26: 7–25.
- Olick, Jeffrey K. és Joyce Robbins (1998): Social Memory Studies: From Collective Memory to Historical Sociology of Mnemonic Practices. In *Annual Review of Sociology*, 24: 105–140.
- Renan, Ernest (1995): Mi a nemzet? In *Eszmék a politikában. A nacionalizmus*. Bretter Zoltán és Deák Ágnes szerk., Réz Pál fordítása. 171–187. Pécs: Tanulmány Kiadó.
- Rév István (1995): Parallel Autopsies. In *Representations*, 49: 15–39.
- Spillman, Lyn (1997): *Nation and Commemoration. Creating National Identities in the United States and Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Verdery, Katherine (1991): *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley: University of California Press.